

его трактовка выдающимися учеными диаспоры. Автор доказывает, что труды талантливых украинских историков имеют не только историческую ценность, но и сохраняют свое научное значение как один из результативных подходов к изучению проблемы зарождения и развития украинской государственной традиции.

Ключевые слова: диаспора, государственное направление, Русь-Украина, концепция, историография.

Lebedeva Yu. O. Ukrainian historians from the diaspora and their contribution to the historiographic research of Rus-Ukraine.

The role of the Ukrainian diaspora in the study of the history of Rus-Ukraine on the basis of the state guidelines of the Ukrainian historiography is presented. The concepts of the generation of the nation by the historians from the diaspora and their interpretation of a number of theories about the Rus-Ukraine foundation as a state of the Ukrainian nation are analyzed. In this article the origin of the term "Rus" and its interpretation by outstanding diaspora scientists are considered. The author proves that the works of the prominent Ukrainian historians have not only undeniable historical value, but retain their scientific value as one of the effective approaches to the study of the origin and development of the Ukrainian traditions and the generation of the nation.

Keywords: diaspora, Rus-Ukraine, historiography, conception, state, statehood.

УДК 94:930.1:82-92(477)“1920/1950”

О. М. Зеленьак

“МАХНОВЩИНА” В РАДЯНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ 20-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 50-х РОКІВ ХХ ст.

У статті розглядається роль Нестора Махна та його ідей у суспільстві на початку ХХ ст. Аналізується зміна розуміння поняття “махновщина” у радянській публіцистиці та історіографії 20-х – першої половини 50-х років ХХ ст. Розкриваються основні підходи у вивченні радянськими істориками даного періоду ідеології та особливостей діяльності Н. Махна: пробільшовицький та анархістський. Висвітлюються пріоритетні теми для досліджень радянських та емігрантських науковців. На прикладі наукових праць досліджується історіографічна оцінка значення руху, що є глибоко суперечливою і коливається між соціальним бандитизмом і загальнонародним буржуазно-демократичним рухом.

Ключові слова: Нестор Махно, махновщина, махновський рух, анархізм, історіографія.

Нестор Махно – це людина, що одна з перших виступила проти захоплення політичної влади більшовиками, проти диктатури в Україні однієї партії. Саме цим він накликав на себе найбільшу ненависть і переслідування з боку “власть імущих”. Він категорично заперечував керівну роль як партії більшовиків, так і взагалі будь-яких партій у суспільстві. У відозві 1919 року “Чего добиваются повстанцы-махновцы” було сказано: “...Не в замене одной власти другою найдет народ свое избавление от позора рабства и гнета капитала, но лишь в устройстве жизни, при которой вся полнота власти находится у самого трудового народа и ни в какой степени не передается какому бы то ни было органу или политической партии. Освобождение трудящихся есть дело самих трудящихся – этот лозунг означает не только то, что трудящиеся могут освободиться от капиталистического рабства лишь своими усилиями, но также и то, что новая свободная жизнь трудящихся может быть построена самими трудящимися и никем больше...” [1].

Таким запереченням ролі партії він ніби попереджував про той глухий кут, в який потрапить комуністична країна наприкінці ХХ століття. Нестор Махно пропонував суспільству повну свободу і рівність трудящих, говорячи: “...Соединяемся в вольные общины, здраво и дельно обсуждаем наши хозяйственные и общественные дела и сообща решаем их. Если для проведения в жизнь наших общинных дел нам нужны исполнительные органы, мы создаем их, не наделяя их никакой властью, а лишь давая им определенные поручения, которые являются их прямой обязанностью...” [1].

Але влада народу не мала обмежуватись місцевим самоврядуванням. Як писали пізніше Н. Махно та П. Аршинов у своїй “Платформі”, місцеві народні ради, пов’язані між собою в межах міста, області й потім усієї країни, “утворюють міські, обласні та нарешті загальні (федеральні) органи керівництва та управління. Будучи обрані масою й перебуваючи під її постійним контролем і впливом, вони постійно будуть оновлюватися, здійснюючи ідею справжнього самоврядування мас” [2].

За цей лад, в якому, за словами Махна, “вся країна покривається місцевими абсолютно вільними і самостійними соціально-громадськими самоврядуваннями трудівників”, він виступав не лише словесно, але й здійснював його на практиці разом зі своїми товаришами і народними масами [3].

За радянських часів постать Н. І. Махна висвітлювалася занадто упереджено. Зображений кровожерливим убивцею і гнобителем селян, він був злісним ворогом радянської влади. Але, наприклад, більшовик В. Антонов-Овсієнко, який не мав симпатій до махновців, після візиту на Гуляйпільщину визнавав, що їм вдалося створити там один із найбільш культурних і розвинених центрів Південної України, а махновські військові частини виявились одними з найбільш боєздатних в громадянській війні [4].

Ідеологія і особливості діяльності Нестора Махна вивчалася істориками радянський часів. Та чимало аспектів при цьому оцінювалося виключно з позицій пануючого класу та відповідно тогочасній пропаганді.

У своєму розвитку вітчизняна історіографія махновського руху і анархізму пройшла декілька етапів, що були пов'язані із загальним розвитком політичної історії України.

Перший період охоплює праці 20-х – початку 30-х років. У ці роки виокремилася два основних підходи в історіографії махновського руху і російського анархізму: по-перше, пробільшовицький, що являвся визначальним для всієї радянської історіографії, та анархістський. Праці цього періоду відзначалися відвертою політичною спрямованістю та суб'єктивною оцінкою як махновської ідеології, так і політичної та військової системи Гуляйпільської республіки. Щодо методів характеристики Нестора Махна, характерних тогочасним авторам, то найчастіше це було приниження махновських досягнень з метою дискредитації руху. Пріоритетними темами для досліджень радянських та емігрантських науковців були: критика махновської ідеології та вивчення партизанських методів військових дій, запроваджених Н. І. Махном [5, с. 8].

Дослідження радянських істориків даного періоду відрізняються різко критичною направленістю у відношенні махновщини та анархізму. Махновський рух змальовувався виключно як бандитський, а махновщина, в цілому, – як куркульська контрреволюція. Ця “традиція” була започаткована Левом Троцьким, який відчував до Махна особисту неприязнь, з виходом статті “Махновщина” від 2-го червня 1919 року, що була опублікована в газеті “В пути”. У цій статті “демон революції” закликав: “...с этим анархо-кулацким развратом пора кончить, кончить твердо, раз и навсегда. Так, чтобы никому больше повадно не было” [6]. Без докорів сумління, цілі покоління радянських істориків, наслідуючи Троцького, змальовували Махна ворогом тих, за щастя кого він боровся, тобто звичайних українських трудівників.

Яскравим свідченням цього є радянське перевидання, опублікованих в Берліні в 1922 році, спогадів “одного зі свідків махновщини Н. В. Герасименко”, лейтмотивом яких є твердження, що “історія махновщини закінчена, а для самого Махно залишається лише роль простого бандита, яким він насправді завжди був” [7, с. 103]. До цієї наскрізь брехливої епопеї, як зазначає сучасний дослідник Микола Головатий, “...додавалися і гіпертрофовано-комічні, історичні портрети Нестора Івановича, які розкручувалися головним чином в літературі та особливо в кіно. На кіноекрані Махно виглядав чи не завжди як хворобливий істерик, особистість шизоїдального плану” [8, с. 3].

Оцінка махновського руху як куркульського бандитизму являлася відображенням офіційної точки зору, наскрізь пронизувала офіційну історіографію. Історики йшли слідом за лідером РКП(б) В. І. Ленінін, котрий, характеризуючи махновщину та інші повстанські рухи часів Громадянської війни, говорив на X з'їзді партії у 1921 році: “Когда десятки и сотни тысяч демобилизованных не могут приложить своего труда, возвращаются обнищавшие и разоренные, привыкшие заниматься войной и чуть ли не смотрящие на нее, как на единственное ремесло, – мы оказываемся втянутыми в новую форму войны, в новый вид ее, который можно объединить словом: бандитизм” [9].

Історіографія махновського руху на території центральної частини Лівобережної України недаремно бере свій початок саме у 20-х роках, адже в цей час підводилися підсумки революції, був свіжий погляд на ті чи інші події, велися суперечки, опубліковувалися спогади як самих лідерів махновського руху, так і учасників, очевидців, а інколи і тих, хто стояв по інший бік барикад. До цього періоду можна віднести праці Н. Махна, П. Аршинова, В. Винниченка, В. Руднева, Ем. Ярославського, М. Герасименка, Г. Зіновієва.

Одна із перших історіографічних спроб щодо махновської тематики була здійснена у 1923 році у передмові В. Воліна до праці П. Аршинова [10]. Протиставляючи радянську і так звану анархістську школи, автор підкреслював, що П. Аршинов розвіяв міф більшовицьких ідеологів про контрреволюційність махновщини [11]. Він справедливо наголошує, що “... многие считают Махно “авантюристом”, веря злостным и нелепым сказкам о том, что он “открывал фронт” Деникину, “брatался” с Петлюрой, “объединялся” с Врангелем... Но Деникин, Петлюра, Врангель – это лишь яркие военные эпизоды: за них хватаются и нагромождают горы лжи. Борьба с контрреволюционными генералами далеко не исчерпывает махновщину. Сущность же махновского движения, его внутреннее содержание, его органические черты остаются, вообще говоря, совершенно неизвестными” [10]. А для того, щоб нанести удар усім цим казкам и покласти початок серйозному інтересу і ознайомленню з предметом цього дослідження, необхідно в першу чергу дати про нього більш менш цілісну, вичерпуючу інформацію. Саме це і робить праця П. Аршинова.

Сам Петро Аршинов представляє анархістський напрямок в історіографії даного періоду. Його робота “История махновского движения” [12] вперше була опублікована в Берліні у 1923 році групою російських анархістів у Німеччині. Вона являється не лише історичним дослідженням, але і цінним джерелом, адже автор приймав активну участь у махновському русі: він являвся головою культпросвіти руху та був редактором газети “Путь к свободе”.

Аршинов ретельно аналізує з позицій анархізму ті події, в яких він брав безпосередню участь. Він характеризує махновщину як революційний рух, що відбивав прагнення трудящих до вільного самоврядування. Крім того, в Махновщині Аршинов бачить “массовое анархическое движение трудящихся – не вполне законченное, не вполне кристаллизованное, но устремленное к анархическому идеалу и пошедшее по анархическому пути”. Анархістам, в тому числі і Гуляйпільській групі анархістів-комуністів, активну участь у роботі якої брав Н. Махно, автор відводить роль ідейних керівників руху. Сам Н. Махно в роботі Аршинова представлений як ідейний анархіст. Важливим є також той момент, що Аршинов намагається проаналізувати негативні сторони руху і причини його поразки. Так, наприклад, основну причину краху Махновщини він бачить у тому, що вона не мала необхідних теоретичних та інтелектуальних сил.

Серед праць анархістського напрямку ще треба згадати роботу А. Горелика “Анархисты в российской Революции” [13], а також брошуру “Гонения на анархистов в советской России”, що була написана також В. Волінін у 1922 році.

Розвиток даного наукового напрямку був загальмований у зв'язку з інструкціями ЦК РКП(б) 1924 і 1928 року, так як вони вимагали від істориків досліджувати не контрреволюційні явища, а саме революційні. Помітною в цей час стала лише передмова С. Алексєєва до праці "Революція на Україні", в якій він спростував висновки І. Чериковера про антиєврейську сутність повстанства [14].

Слід зауважити, що основним мотивом представників цього напрямку, котрі самі являлися активними учасниками анархістського руху, було бажання спростувати все те, що, на їхню думку, було невірною викладено на сторінках радянської літератури. Однак подальший розвиток анархістського напрямку в історіографії був пов'язаний зі спробами переосмислити та ідеологічно обґрунтувати різні сторони махновського руху та анархізму.

Пробільшовицький напрямок в історіографії періоду 20-30-х років представляють роботи М. Равича-Черкаського, Я. Яковлева, Д. Лебеда, В. Руднева та ін.

Однією з перших робіт, присвячених історії махновського руху, була робота М. Равича-Черкаського "Махно и махновщина". Її автор був одним із засновників Комуністичної партії (більшовиків) України та першим офіційним істориком КП(б)У. Брошура "Махно и махновщина" вийшла друком у 1920 році. Вона підкреслювала стихійний характер махновщини, а самому Махно відводила лише роль харизматичного лідера і вдалого полководця, що був головою масового повстанського руху, яке, в свою чергу, було направлене на захист інтересів заможного селянства.

Найяскравішим прикладом, що характеризує загальні тенденції у історіографії того часу, може служити робота Я. Яковлева "Русский анархизм в Великой Русской Революции" [15]. Дана праця носить різкий і викривальний характер. Автор не намагається виявити всі причини і передумови виникнення махновського руху. Він стверджує, що махновщина – це деструктивне породження українського села, що втратило економічний і політичний зв'язок з містом. Щодо оцінок автором ролі анархістів в русі, то їх роль спочатку, на його думку, полягала тільки в пропаганді ідеології безвладдя і сприяла об'єднанню в боротьбі з більшовиками. Нестору Махно автор відводить роль військового керівника руху, який пішов на поведуну у куркульської верхівки.

У розділі цієї великої праці "Махновщина и анархизм (К итогам махновщины)" практично зразу ж автор вказує на слабку сторону махновщини, як партизанського і селянського руху: п'яний розгул, відчайдушне пияцтво, бандитизм, грабування і погроми. Автор розповідає про причини і суть конфлікту Н. Махна з Червоною Армією, що призвело до відділення від Махна бідної частини селянства, тобто про початок ізоляції, відділення Махна від трудящих мас села. І саме в цей момент на допомогу Махну прийшли російські та українські анархісти. Я. Яковлев розглядає шлях перетворення Махна з українського "батька" у звичайного бандитського отамана, керівника шайки кількох сотень людей, який розгубив усі свої анархічні ідеї. Автор наголошує, що анархісти, врешті решт, зіграли величезну роль, ставши ідеологами та політичними виразниками махновсько-куркульського руху.

Подібні оцінки характерні і для праці Д. Лебеда "Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины" [16]. Він стверджує, що Махно зробився знаряддям у руках куркулів. Гасла та ідеї анархізму, висунуті махновцями, були, на думку автора, нічим іншим, як ідеологічним прикриттям дрібнобуржуазного бандитизму.

Робота В. Руднева "Махновщина" являється додатком до подібних оцінок. У ній автор на адресу учасників руху висуває звинувачення в антисемітизмі.

Таким чином, пріоритетними темами досліджень радянських науковців першого періоду історіографії Махновщини були: по-перше, критика махновської ідеології та, по-друге, вивчення партизанських методів військових дій, запроваджених Н. Махном.

Другим періодом в історіографії махновщини виділяють праці середини 30-х – першої половини 50-х років, що характеризувався, в основному, майже повним замовчуванням ролі махновського руху в новітній історії України, що було пов'язано із загальними тенденціями розвитку історичної науки та суспільства в цілому.

Тридцять років в історії Росії пов'язані утвердженням тоталітарного режиму, що призвело до наростання догматизму в підходах до вивчення як анархізму в цілому, так і махновського руху зокрема. Даний період відрізняється тим, що інтерес до цих явищ значно знизився. У цей час не було висунуто ніяких нових і цікавих концепцій, так як усталені стереотипи мислення суттєво деформували дослідницький процес і призводили до фальсифікації висновків і відвертої апології офіційних оцінок.

Радянська історіографія цього періоду продовжувала розвиватися, в цілому, в руслі робіт 20-х років. Однак оцінки махновщини і анархізму в значній мірі посилювалися, а роботи носили виключно викривальний характер.

Найбільш яскравим прикладом є робота Е. Ярославського "Анархизм в России" [17]. Автор характеризує махновський рух як розгнудану куркульську контрреволюцію, спираючись при цьому лише на ті джерела, які дискредитують повстанство. Засуджуючи анархізм в цілому, Ярославський зазначає, що махновщина була анархічною за своєю суттю, так як Махно встановив безконтрольну диктаторську владу над бандитськими і куркульськими елементами, об'єднаними їм для боротьби з більшовиками. Висуваються в роботі і звинувачення в антисемітизмі.

Подібні різкі оцінки викривального характеру міститися і в статті Л. Нікуліна "Гибель Махновщины" [18].

Анархічний напрямок досліджень представлений роботою В. Воліна "Неизвестная Революция" [19], виданою в Парижі у 1947 році. Махновщина характеризується автором як рух, заснований на прагненні мас до самоорганізації та самостійної діяльності. Він не являвся до кінця вираженням анархічним рухом, але був спрямований проти диктатури і державності.

Даний період розвитку історіографії махновщини обмежується першою половиною 50-х років, тому що саме наприкінці 50-х можливості для дослідників розширилися у зв'язку із розвінчанням "культу особи" Сталіна, що призвело до підвищення інтересу до історії махновського руху.

Історіографічні оцінки значення руху під проводом Нестора Махна 20-початку 50-х років є глибоко суперечливими і коливаються в діапазоні його тлумачення між "соціальним бандитизмом під анархічними гаслами", з одного боку, й загальнонародним буржуазно-демократичним – з іншого.

Хоч радянські історики і не приділяли багато уваги Гуляйполю та махновському руху в Україні, виникнення у Гуляйполі "держави в державі" все-таки змушували дослідників різних років працювати у цьому руслі, проливаючи світло на основні події махновщини.

Джерела та література

1. Відозва "Чего добиваются повстанцы-махновцы" [Електронний ресурс]. – Режим доступу до дж. : <http://www.nestormakhno.info/russian/tovarishchi.htm>
2. Аршинов П., Махно Н. Организационная платформа Всеобщего Союза анархистов [Электронный ресурс] / П. Аршинов, Н. Махно. – Режим доступу до дж. : <http://avtonom.org/old/lib/theory/makhno/platform.html>
3. Чубенко П. Вся правда про Нестора Махна [Електронний ресурс] // Бібліотека націоналіста "Бандера". Постаті / П. Чубенко. – Режим доступу до ст. : <http://bandera.lviv.ua/?m=20121115>
4. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне [Электронный ресурс] / В. Антонов-Овсеенко. В 4 т. – М.-Л. : б/в, 1928-1933. Режим доступу до кн. : http://militera.lib.ru/h/antonov-ovseenko_va01/index.html
5. Чоп В. Махновський рух на Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 05. 02. 08. "Історичне джерелознавство" / Чоп В. – Запоріжжя, 2002. – 25 с. – укр.
6. Троцький Л. Д. Махновщина [Электронный ресурс] / Л. Д. Троцкий. – Режим доступу до дж. : <http://www.makhno.ru/other/39.php>
7. Герасименко Н. В. Батько Махно: мемуары белогвардейца – Москва: СП "Итеграф сервис", 1990.
8. Махно Нестор. Сповідь анархіста / Н. Махно. – К. : Книга Роду, 2008.
9. X съезд РКП (б). Март 1921 года. Стенографический отчет [Электронный ресурс]. – М., 1963. – Режим доступу до дж. : <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=1917586>
10. Волин В.М. Предисловие // Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). – Запорожье, 1995.
11. Мармахова Т. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І.Махна (1918 - 1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Т. Мармазова. – Донецьк, 2003. – 19 с. – укр.
12. Аршинов П. История махновского движения [Электронный ресурс] / П. Аршинов. – Режим доступу до кн. : <http://avtonom.org/old/lib/theory/makhno/hist.html>
13. Горелик А. "Анархисты в российской Революции" [Электронный ресурс] / А. Горелик. – Режим доступу до дж. : <http://socialist.memo.ru/books/html/gorelik.html>
14. Алексеев С.А. Предисловие // Революция на Украине / Под ред. Н.Н. Поповой. – М., 1930.
15. Яковлев Я. "Русский анархизм в Великой Русской Революции" [Электронный ресурс] / Я. Яковлев. – Режим доступу до кн. : <http://www.ruthenia.ru/sovlit/j/65.html>
16. Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины [Электронный ресурс] / Д. Лебедь. – Режим доступу до кн. : <http://elibrary.gorb.ru/reader/index.php?r=view&idbook=455269&basename=OldBook&page=1&scale=1>
17. Ярославский Е. Анархизм в России. Как история разрешила спор между анархистами и коммунистами в русской революции [Электронный ресурс] / Е. Ярославский. – М., 1939. – Режим доступу до кн. : <http://www.ex.ua/73029075>
18. Никулин Л. Гибель махновщины // Знамя / Л. Никулин. – 1941. – № 3. – С. 169-197.
19. Волин В. Неизвестная революция [Электронный ресурс] / В. Волин. – Режим доступу до кн. : http://www.nestormakhno.info/russian/neizrev/neiz_rev.htm

Зеленяк Е. Н. "Махновщина" в советской публицистике и историографии 20-х - первой половины 50-х годов.

В статье рассматривается роль Нестора Махно и его идей в обществе в начале XX в. Анализируется изменение понимания понятия "махновщина" в советской публицистике и историографии 20-х – первой половины 50-х годов. Раскрываются основные подходы в изучении советскими историками данного периода идеологии и особенностей деятельности Н. Махно: пробольшевистский и анархистский. Освещаются приоритетные темы для исследований советских и эмигрантских ученых. На примере научных работ исследуется историографическая оценка значения движения, которая является глубоко противоречивой и колеблется между социальным бандитизмом и общенародным буржуазно-демократическим движением.

Ключевые слова: Нестор Махно, махновщина, махновское движение, анархизм, историография.

Zelenyak O. M. "Makhnovshchina" in Soviet journalism and historiography of the 20-s – first half of the 50-ies of XX century.

The article examines Nestor Makhno's role and his ideas in society in the early twentieth century. It analyzed the changing understanding of the concept of "Makhnovshchina" in Soviet journalism and historiography of the 20's – the first half of the 50-ies of XX century. Main approaches are disclosed in the study of Soviet historians of this period the ideology and activities of N. Makhno: the Bolshevik and anarchist. It highlights priority topics for research of Soviet and emigre scientists. Scientific papers are the example of examination of historiographical assessment of the value of movement that is deeply controversial and varies between social banditry and national bourgeois-democratic movement.

Keywords: Nestor Makhno, makhnovshchina, the Makhno's movement, anarchism, historiography.